

Kansalliskallio/Ateneumin taidemuseo. Kuva Hannu Aaltonen.

Robert Wilhelm Ekmanin Kerjäläisperhe maantiellä (1860) on taiteilijan näkemys nälkäisestä Suomesta.

Kun Suomi näki nälkää

■ Suomessa koettiin 150 vuotta sitten Länsi-Euroopan viimeinen rauhanajan nälkäkatastrofi, joka vei hautaan kymmenesosan kansasta. Suoranaisen ruoanpuutteen ohella ihmisiä tappoivat sairaudet, joille nälkä oli heidät altistanut.

Arja-Leena Paavola

Suomi oli 1860-luvulla maatalousvaltainen kehitysmaa, jonka asuk-

kaat olivat hyvin riippuvaisia peltojen tuotosta. Vuosikymmenelle sattui poikkeuksellisen kylmiä ajanjaksoja, joiden takia sadot jäivät erittäin heikoiksi.

Kriisi alkoi kärjistyä vuonna 1867. Luonnonkirjat tuntuivat menneen kokonaan sekaisin. Talvi venyi niin, että jopa Keski-Suomen järvet olivat jäässä vielä juhannuksena.

Kun kesä vihdoinkin koitti, se oli koele ja sateinen. Kylvöjen tekoon päästiin aivan liian myöhään, monin paikoin vasta kesäkuun lopussa. Vilja orasti,

mutta se kasvoi huonosti, ja perunaa kiusasi rutto.

Tuhon sinetöivät elokuun lopun ja syyskuun alun ankarat hallat.

”Ne pilasivat käytännössä melkein koko sadon”, kertoo sosiaalihistorian professori **Antti Häkkinen** Helsingin yliopistosta.

Ilman rehua jäänyt karja kuoli. Usea peräkkäinen katovuosi oli johtanut tilanteeseen, jossa kenelläkään ei enää ollut ylimääräistä annettavaksi tarvitsevalle. Vain eteläisin Suomi ja rannikkoalueet olivat muita

hieman paremmassa asemassa.

Talolliset pyrkivät takaamaan oman toimeentulonsa vähentämällä palkolisten pestejä, minkä seurauksena yhä useampi joutui lähtemään kerjuulle. Maantiet täyttyivät nälkiintyvistä ihmisistä, jotka vaelsivat eteenpäin ruoan toivossa.

Hädänalaisten hätätyöt

Valtiovalta yritti auttaa mutta ei halunnut antaa apuaan vastikkeettomasti. Ajatuksena oli yhä, että jokaisen piti syödä leipänsä otsansa hies-sä. Siinä hengessä eri puolille maata perustettiin niin kutsuttuja hätäaputyömaita.

Senaatti päätti muun muassa käynnistää Riihimäen ja Pietarin välisen rautatien rakentamisen nopeutetussa aikataulussa. Monet kulkijat suuntasivat tulevan ratalinjan varrelle.

”Sinne kerääntynyt väki päätyi asumaan ahtaisiin oloihin, joissa hygienia oli heikko. Oli myös järjetöntä teettää fyysisesti rankkoja töitä niin heikkokuntoisilla. Samalla kulutettiin se energia, joka palkaksi annetusta vellistä saatiin.”

Hygienian ja ravinnon puute loivat otolliset olosuhteet kulkutautien leviämiseksi. Seuraukset näkyivät pian.

Nälänhätä huipentui ja kuolleisuus roihahti alkuvuodesta 1868. Parisa kuukaudessa menehtyi jopa ehkä 10 prosenttia maan väestöstä eli noin 200 000 henkeä. Joillakin seuduilla tuoni vei viidesosan asukkaista.

”Monien hengissä selvinneiden mieliin jäivät painajaisena ruumisjoukot, kun ihmisiä saatettiin haudata samaan aikaan neljäkymmentäkin. Vieraspaiikkakuntalaisia oli usein pakko haudata ilman, että heitä kyettiin yksilöimään.”

Häkkisen mukaan väestökirjanpidosta hävisi noin 20 000 henkeä. Kaikki heistä eivät kuitenkaan välttämättä joutuneet nimettöminä haudataan. Esimerkiksi osa Kuhmon asukkaista lähti Venäjän puolelle etsimään parempia oloja.

Kipukohta oli vainajien päätyminen muualle kuin siunattuun maahan. Asia oli suuri tabu, josta ei ole haluttu puhua, eikä siitä ole siten jäänyt juurikaan aikalaiskertomuksia.

Ihmisiä kuitenkin tiedetään haudatun esimerkiksi tienvarsille. Ratkaisu saattoi olla ankarissa talvioloissa ai-

noa mahdollinen. Vähitellen hautapaikat unohtuivat, mutta nälkävuo-sien uhrien luita löytyy silloin tällöin yhä.

Tappava tyffus

Monissa pitäjissä kuolleisuuden huipukautta kesti vain kaksi viikkoa. Se kertoo, että ihmisiä kaatoi ennen kaikkea tautiepidemia.

Ajan lähteissä puhutaan paljon *tyffuksesta*, jolla on historiassa tarkoitettu sekä lavantautia (*typhus abdominalis*) että pilkkukuumetta (*typhus exanthematicus*).

Nälänhätä huipentui ja kuolleisuus roihahti alkuvuodesta 1868.

Suomen nälkävuo-sien *tyffus* oli ilmeisesti lähinnä pilkkukuumetta, jota kansa kutsui muun muassa polttotaudiksi ja mätäkuumeeksi. Vuosikymmenen vitsauksia olivat myös toisintokuumet ja punatauti.

Taudit esiintyvät yleensä samanaikaisina epidemioina. Niitä levittävät muun muassa täit, luteet ja satiaiset, joille keho hygienia ja ihmisten eläminen tiiviisti samassa tuvassa tarjosivat ihanteelliset olosuhteet.

Lavantauti on *Salmonella typhi* -bakteerin aiheuttama vakava suolistotulehdus, jonka oireita ovat muun muassa kuume, ripuli tai vaihtoehtoisesti ummetus sekä verenvuoto suolistosta. Taudin arvellaan saaneen suomenkielisen nimityksensä siitä, että se kaatoi uhrinsa makuuleen ”lavalle” eli uunin vieressä sijainneelle nukkumapaikalle.

Punatauti – jonka suomalaisen nimen taustalla ovat veriulosteet – on yleisnimitys erilaisille suolistoinfektioille. Bakteeriperäisen punataudin eli shigelloosin takana ovat *Shigella dysenteriae* ja muut saman suvun bakteerit.

Erilaisia pilkkukuumetta aiheuttavat puolestaan riketsiabakteerit. Nimensä mukaisesti tauti täplittää uhrinsa pilkkulisella ihottumalla ja nostaa kovan kuumeen. Hoitamaton vaikea pilkkukuumet tappaa keskimäärin 10–40 prosenttia sairastuneista.

Toisintokuumeksi (*typhus recurrentis*) nimitetään Suomessa pilkku-

kuumeen lievempää muotoa. Myös sen aiheuttama infektio on vakava mutta ei yhtä hengenvaarallinen kuin taudin pahin versio.

Toisintokuumepotilaan tyypillisiä oireita ovat kovan kuumeen lisäksi päänsärky, lihas- ja nivelkivut ja oksentelu. Yli 90 prosenttia sairastuneista säilyy kuitenkin hengissä.

Tautien alkulähde saattoi olla idässä.

”Pietarissa oli jo vuonna 1864 käynnistynyt epidemia, joka ilmeisesti tuli Suomeen Hämeenlinnaan saapuneiden kasakoiden mukana vuonna 1865. Myöhemmin taudin voimaa

pahensi juuri se, että nälkiintyminen oli heikentänyt ihmisten kuntoa”, Häkkinen kuvailee.

1860-luvulla lääketieteilijät alkoivat juuri päästä vihille pieneliöiden merkityksestä tarttuvien tautien leviämiseksi. Tämän myötä valkeni vähitellen myös hygienia ja potilaiden eristämisen merkitys.

Käytännössä bakteriologian aika koitti kuitenkin vasta seuraavalla vuosikymmenellä. Nälkävuo-sien Suomessa kulkutau-deille ei voitu juuri mitään.

”Oikeastaan ainoat hoitokeinot olivat perinteiset konstit: lepo, viina ja saunominen.”

Puolet petäjäistä

Suomalaisten tärkeimpiä ravintoläh-teitä 1800-luvulla olivat ruis, peruna ja muut juurikasvit sekä herne.

Kun niiden sato tuhoutui, tilalle oli pakko pyrkiä etsimään muuta syötävää. Nälän uuvuttamien ihmisten olisi pitänyt saada nopeasti korkeaener-gistä ja ravinteikasta ruokaa ilman, että sen hankkimiseen kului paljon energiaa.

Vaihtoehdot olivat kuitenkin vähissä, eikä niitä välttämättä edes tunnettu.

”Esimerkiksi sienä ei 1800-luvun Suomessa juuri käytetty muualla kuin Karjalassa. Katovuosina niiden hyödyntämistä yritettiin kuitenkin edistää”, Häkkinen kertoo.

» » »

Sientenkin saatavuus oli sääolosuhteiden takia heikko. Lisäksi sienä oli ravinnontarpeen täyttämiseksi pitänyt syödä todella paljon, sillä niiden painosta 90 prosenttia on vettä.

Professorin arvion mukaan monien rannikkoseutujen perheiden pelastuksena saattoi olla kalastaminen. Sisämaassa talvikalastus ei ollut yhtä yleistä, eivätkä saaliitkaan voineet olla kovin suuria. Ravinnon hankkimiseen kalaa pyytämällä olisi todennäköisesti huvennut enemmän energiaa kuin ruoasta olisi saatu.

Nälän riivaamat ihmiset söivät hätäpäissään lähes mitä tahansa, mitä ulottuvilla oli, esimerkiksi ruohoa. Myös hallan paleluttamaa ruista yritettiin käyttää hyödyksi, mutta jyvät olivat surkastuneita. Niistä leivottu leipä oli väriltään mustaa eikä edes pysynyt kasassa. Myös makua kuvattiin epämiellyttävän äiteläksi.

Hätäleipää tehtiin myös oljista. Se oli usein vaarallinen ratkaisu.

”Aikalaiskuvauksissa kerrotaan, kuinka olkileipä aiheutti kovia kipuja ja ikään kuin viilteli sisälmyksissä.”

Jos olkileipää jouduttiin syömään pitkään, seurauksena oli yleensä ensin ummetus ja sitten verinen ripuli, joka monesti koitui tappavaksi.

Tuttu hätäravinto kaikkialla Pohjoismaissa ja pohjoisella Venäjällä on ollut pettu, männyn kuoren ja rungon välissä sijaitseva ohut nilakerros, joka irrotettiin puusta.

Kun pettu esikäsitellään kuumentamalla, siitä saadaan pois haitallisia aineita, kuten parkkiaineita, hartsia, terpeeneitä ja ligniiniä. Leipätaikinaan pyrittiin panemaan vain ”puolet petäjäistä” eli sekoittamaan pettu ruisjauhoihin, jos niitä suinkin oli saatavilla.

Kemiallisten määritysten perusteella on arvioitu, että petun keväinen energiapitoisuus oli noin neljäsosa ruisjauhoon verrattuna. Sen sijaan petun rauta-, mangaani- ja sinkkipitoisuudet ovat korkeammat kuin vaikkapa rukiin tai kevätvehnän.

”Pettu on oikeasti pelastanut ihmisiä. Sitäkään ei tosin voi syödä kovin pitkään eikä suurina pitoisuuksina”, Häkkinen huomauttaa.

Rotilla tehdyissä kokeissa on havaittu, että petulla ei ole toksisia vaikutuksia silloin, kun sen osuus muodostaa korkeintaan neljänneksen kai-

kesta ravinnosta. Jyrсийöiden paino tosin kehittyi heikommin kuin kontrolliryhmällä.

Eläinkoe ei kuitenkaan kerro sitä, miten pettu vaikuttaa nälkiintyneeseen ihmiseen. Kun vilja loppui kokonaan, leipä oli pakko leipoa pelkästä petusta, mikä oli elimistölle tuhoisaa.

Sankarit harvassa

Valtiovalta ehdotti hätäruoaksi myös jäkälää. Turkuun perustetuissa työpajoissa ihmisiä opetettiin tekemään

Kohtalokkaaksi saattoi käydä sekin, että ruokaa vihdoinkin sai.

jäkäläleipää, jotta nämä levittäisivät taitoa myös muualle maahan.

Jäkäläravinto ei kuitenkaan noussut suosioon. Jo raaka-aineen hankinta ja käsittely oli työlästä. Jäkälä piti ensin etsiä metsistä, kerätä ja kuljettaa kotiin, sitten liottaa lipeässä, minkä jälkeen se kuivatettiin ja jauhettiin.

Lisäksi maassa liikkui huhuja, että jäkäläleipä tekee syöjästään raman ja ”silmättömän”. Totta uskomuksissa oli sen verran, että kaikki jäkälät sisältävät myrkyllisiä jäkälähappoja. Jos lipeäkäsittely jäi jostain syystä väliin, elimistö ja erityisesti munuaiset joutuivat koetukselle.

Antti Häkkinen kertoo arkistolähteestä, jossa 1860-luvun nälkävuodet lapsena kokenut nainen muistelee kokemuksiaan. Tyttö oli 8-vuotiaana käynyt isoäitinsä kanssa sairasmajalla, johon ihmisiä oli koottu.

Hämeenlinnan kaupunginmuseo

Kerjäläispojan turvonnut vatsa ei kerro kylläisyydestä vaan nälästä. Harvinaisen kuva on otettu vuonna 1868.

Museovirasto

Nälkävuoden leipäjono. Sata köyhää kutsuttiin vuoden 1868 pitkänäperjantaina tarjotulle päivälliselle. Osa on pääsyt jo pöydän ääreen, osa jonottaa taustalla vuoroaan. Etualalla tilaisuuden järjestäjiä.

”Siellä he makasivat oljilla ulosteis-
saan ja valittivat kipujaan, kukaan ei
siivonnut eikä hoitanut heitä. Ainoa-
na ravintona tarjottiin jäkälän ja ru-
kiin sekaista velliä.”

Kohtalokkaaksi saattoi käydä sekin,

että ruokaa vihdoinkin sai.

”Elimistö tavallaan sopeutuu kroo-
niseen nälkään, eikä ruoansulatus-
järjestelmä kestä ravinnon tuomaa
äkkillistä rasitusta. Seurauksena saat-
toi olla vatsahaavan tai suolen puh-

keaminen tai jopa sydämen pysähty-
minen.”

Tämä ilmeisesti tajuttiin, sillä jois-
sakin nälkävuosien muistelmissa ker-
rotaan, kuinka nääntyneille aluksi an-
nosteltiin vain pieniä määriä nesteitä.

Tutkija **Mirkka Lappalainen** ker-
too kirjassaan *Jumalan vihan ruoska*
(Siltala 2012) aiemmasta, 1600-luvun
loppupuolen Suomea koetelleesta nä-
länhäädästä.

Aikalaisia järkytti syvästi tapaus,
jossa äiti yhdessä vanhemman poi-
kansa kanssa surmasi ravinnokseen
perheen pienemmän lapsen ja myö-
hemmin vielä toisen uhrin, hylätyn
orpopojan.

1860-luvun nälkävuosilta ei ole säi-
lynyt tietoa kannibalismista.

”Mutta tässä historianvaiheessa
oli vain vähän sankareita”, Häkkinen
muistuttaa.

”Ajat olivat kovat. Ihmisten suh-
tautuminen lähimmäisiinsä oli pai-
koin armotonta, ja ovi saatettiin sul-
kea kerjäläisten edestä. Tilanne ehkä
tuntui niin lohduttomalta, että ihmi-
set keskittyivät vain oman perheensä
pelastamiseen.” □

Apu ei ehtinyt perille

Suomessa on historian mittaan
koettu useita nälänhätiiä, niistä vii-
meisenä vuosien 1866–1868 suu-
ret nälkävuodet.

Valtiovalta yritti ratkoa 150 vu-
oden takaista katastrofia eri tavoin.
Viljan ostamisessa ulkomailta
kuitenkin viivyteltiin. Vitkastelun
syyksi on esitetty sitä, että juuri
saatua omaa valuuttaa haluttiin
suojella.

Kun hätäutiset Suomesta vuon-
na 1867 levisivät laajemmalle, mo-
net Euroopan valtiot tekivät näl-
kiintyvälle maalle viljalahjoituk-
sia. Myös viljan ostoon ryhdyttiin.
Viljalaivat eivät kuitenkaan pääs-
seet perille, sillä meri oli jäänytynyt
poikkeuksellisen varhain.

Kuljetukset saatiin pitkän talven

jälkeen lopulta käyntiin keväällä
1868. Onnettomuudeksi 1 500 vil-
jatynnyriä vajosi haaksirikkoutu-
neiden laivojen mukana mereen.
Loput saivat tuotua lastinsa Suo-
men satamiin, mutta monien kan-
nalta oli jo myöhäistä.

Kriisitilanteen huonoon hoita-
miseen vaikutti todennäköisesti
myös käynnissä ollut kuntauudis-
tus. Siinä siirrettiin aiemmin kir-
kolle kuuluneita tehtäviä maallisil-
le viranomaisille. Muutosvaiheessa
ei ollut selvää käsitystä siitä, mikä
kuului kenenkin vastuulle.

Monista papeista on säilynyt
myönteinen kuva. He järjestivät
parhaansa mukaan apua ja vierai-
livat sairastuvissa tartuntariskistä
piittaamatta.

Kirjoittaja on vapaa toimittaja.
arjaleena.paavola@gmail.com